
Alətsünashlıq. Органология

Sərxan ABİYEV
*Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət
və İncəsənət Universitetinin
Baş müəllimi*

AZƏRBAYCAN QARMONUNUN BƏDİİ İMKANLARI

Qarmon tipli alətlərin vətəni qədim Çin sayılır. Metal dilçəkli alətlərin Çində qədimdə mövcud olması elmə məlumdur. Müasir dövrdə istifadə edilən Çin xalq musiqi aləti şen rezenator boruları olan dodaq qarmonunun bir növüdür. Şen şənlik aləti mənasını bildirib Çində yaşayan uyğur türklərinin ən sevimli alətlərindən biridir. Maraqlıdır ki, Orta əsrlərdə Azərbaycanda cibçiqlə adlanan, demək olar ki, çen alətinin eyni olan nəfəslə çalınan alətdən istifadə ediblər.

Azərbaycan ərazisində özündə qarmon alətinin elementlərini əks etdirən digər alətlər də olmuşdur. Belə alətlərdən ərğan və tulumu misal çəkmək olar. Hər iki alət içərisində hava olan körüyü sıxmaqla səsləndirilir. Üstəlik ərğan alətində kiçik dairəvi düymələr yerləşdirilmişdir. Bu düymələri aşağı başdıqda borulara “körük” vasitəsi ilə hava nəql edən xüsusi pnevmatik konstruksiya işə düşərək ərğanı səsləndirir (4, 44).

Söhbət açacağımız qarmon da bu qəbildən olan alətlərdəndir. ərğan və tulum alətlərində olduğu kimi qarmonda da hava körüyü, kiçik dairəvi düymələr və bir çox oxşar komponentlər vardır. Qarmon alətinin bu gün də xalqımız tərəfindən sevilməsi heç də təsadüfi deyil. Qarmonda çalınan xalq rəqslərinin, melodiyaların və muğamların bizə bəxş etdiyi estetik zövqdən, alətin bədii-texniki imkanlarından, rəngarəng temp çalarlarından danışsaq görəcəyik ki, qarmon xalqımızın keçmişi və bu günü ilə sıx bağlıdır.

Qarmon sözünün yunancadan tərcüməsi “ahəngdar səslənmə” mənasını verir. Qarmon öz növlərinə görə əsasən iki cür olur: dodaq qarmonu və əl qarmonu. Öncə dodaq qarmonu icad edilmiş, sonralar isə ona istinadan əl qarmonları yaranmışdır. Maraqlıdır ki, vaxtı ilə Azərbaycanda geniş istifadə edilmiş musiqi aləti dodaq qarmonunun yaranmasına böyük təkan vermişdir.

Müasir formalı qarmonlar isə alman F. Busman tərəfindən 1822-ci ildə ixtira olunub (6, 74). Əl qarmonu adlanan bu alət diatonik səsdüzümünə malik olaraq yalnız ağ dillərdən ibarət idi. Azərbaycana ilk vaxtlar belə qarmonlar gətirilirdi. Qarmonun Azərbaycana Rusiyadan XIX əsrin birinci yarısının son illərində gətirilməsi təxmin edilir. Həvəskar musiqiçi şuşalı Çəkməçi Hüseyn qarmon alətinin ilk ifaçılarından hesab edilir. Sonralar Çəkməçi Hüseynin oğlu Kərbəlayı Lətif (1876-1944) nəinki Qarabağda, bütün Qafqazda usta qarmonçalan kimi

məşhurlaşdı. 1914-cü ildə qarmon ilə ilk qrammofon valı Kərbəlayı Lətifin ifasında Kiyev şəhərində “Ekstrafon” aksioner cəmiyyəti tərəfindən yazılmışdır. Diatonik qarmonların 1930-cü ildə Almaniyadan Rusiyaya gətirildikdən sonra Tula şəhərində istehsalına başlanılmışdır. Lakin belə qarmonlar ifaçıların tələbatını ödəməmiş və təkmilləşdirməyə ehtiyac olmuşdur. Belə bir yenilik 1870-ci ildə ilk dəfə Tula qarmonçalan və dirijor N.Beloborodov tərəfindən edilmiş, xromatik səsdüzümünə malik qarmon düzəldilmişdir (5, 75). Bundan sonra qarmonun bədii-texniki imkanları genişlənmiş, daha mükəmməl professional alətə çevrilmişdir. Qarmon növlərinə görə müxtəlifdir: Tula, Boloqoy, Saratov, Vyana, Sibir, Tatar və sair. Bir çox illər Azərbaycan musiqiçiləri Tula növlü alətlərə üstünlük vermişlər. Sonralar Azərbaycanda qarmon alətinin görkəmli ifaçılarının istəyi və sifarişi ilə dövrünün professional təmir ustaları aləti təkmilləşdirib, inkişaf etdiriblər. İfaçılardan şuşalı Kərbəlayı Lətifin (1876-1944) atası Çəkməçi Hüseyn kişi də məşhur qarmon ifaçılarından olmuşdur. Şuşalı mərsiyəxan, xanəndə Kərbəlayı Muxtar oğlu Kərbəlayı Abutalıb (1884-1937), əslən Xızılı olan Ələkbər Cavad oğlu Nəzərli (1882-1951), Kor Əhəd ləqəbli Əhəd Fərzəli oğlu Əliyev (1883-1942), çəmbərəkəndli Teyyub Hacı Məhəmməd oğlu Dəmirov (1908-1970), Kamiləbəyim Həsən qızı Hüseynova (1900-1964), Məmmədəğa Əkbər oğlu Ağayev (1919-1982) kimi sənətkarların istəyi ilə Karpuşkin, Juravlyov, Filippov, Qorbunov, Zverev, Valentin kimi dövrünün qabaqcıl təmir ustaları qarmon alətində bir çox dəyişikliklər etmişlər. Müasirlərimizdən Hüseyn Həsən oğlu Həsənov 1985-ci ildə Şərq alətlərinin səslənməsinə yaxın bir üslubun alınması üçün “koron”, yeni ¼ səsləri “si” ilə “do” və “mi” ilə “fa” səsləri arasında yerləşdirir. Daha sonra sol əldə olan müşayiət üçün nəzərdə tutulan düymələrin strukturunun akkordeon alətinin sol tərəfində olan notların formasında düzəldirilir. Bu iş fərdi olaraq qalır, inkişafını tapmır.

Tula növlü qarmon Azərbaycanda edilən islahat və dəyişikliklər ilə əlaqədar inkişaf etdirilmiş, alət sürətlə bir çox xalqlar arasında yayılmağa başlayır. Hətta Tulada ustalar bu növ qarmonu Azərbaycan qarmonu adlandırır. Bir çox alətlər istifadə olunduğu ərazilərin adlarını daşıyır. Məsələn Bədəxşan rübabı, İspan gitarası, Rus gitarası və sair olduğu kimi artıq Azərbaycan qarmonu da özünəməxsus yer tutmuşdur. Azərbaycan sənətkarları istər ölkə daxilində, istərsə də xaricdə musiqimizi, mədəniyyətimizi təbliğ edərkən müxtəlif alətlərlə yanaşı qarmondan da geniş istifadə edirlər. Qərb alətləri skripka, klarnet, piano Azərbaycanda uzun illər mövcud olaraq çox az dəyişikliyə məruz qalmışlar. Qarmon isə daimi təkamüldə, təmir ustaları tərəfindən inkişaf etdirilməkdədir. Bu isə gələcəkdə alətin püxtələşib – yüksək dərəcədə inkişaf etmiş alətlər sırasında olacağına zəmanət verir. Edilən islahatlar nədən ibarətdir?

Əvvəllər alətin gövdəsi çox iri həcmdə və kobud olmuşdur. İndi gövdə yığcam düzəldilir. Alətin ümumi növü pianoya nisbətən yarım ton fərqlidir. Yəni pianoda “si” notu qarmonda “do” səslənir. Melodiyalar sağ əlin köməyi ilə ifa edilir. Sol tərəfdən müşayiət edilir, sağ tərəfdə 30 müxtəlif yüksəklikli səslər vardır ki, bunların 18-ci ağ, 12-si də qara dillərdir. Qara dillərdən hər əsas səsi yarım ton zilləşdirib, bəmləşdirməkdən ötrü istifadə edilir.

Sol tərəfdə harmonik səsləri ifa etmək üçün sağ tərəfdə olan hər səsə uyğun düymələr düzülmüşdür və bunlar sağ tərəfi müşayiət etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Son zamanlar virtuoz ifaçı, sənətşünaslıq namizədi, əməkdar artist Zakir Mirzəyev sol əlin ifa zamanı əhəmiyyətinin çox böyük olmasını öz ifası ilə təsdiqləmişdir. Belə ki sol əl ifa zamanı musiqiyə uyğun akkord şəklində ritmik fiqurasiyalar ifa etmişdir.

Qarmon əvvəllər bir qayda olaraq 6 tirli (plankalı) hazırlanırdısa sonralar 5 tirli qarmonlara üstünlük verildi. Həmçinin qara dillərin də gücü nisbətən azaldıaraq incə səs tembrinə nail olunmuşdur. Qarmon dilçəkli, körüklü çalğı aləti olub, klavişli alətlər qrupuna daxildir. Səslər körüyün açılıb-yağılması ilə yaranan hava axınıni dil və düymələr basılmaqla xüsusi kanallara yönələrək metal lövhəciklərin titrəməsi nəticəsində alınır. Alətin notları kaman açarında yazılır. Azərbaycan qarmonunun diapazonu birinci oktavanın "do" səmindən üçüncü oktavanın "fa" səsinə qədərdir. Transpozisiyalı alət olduğundan səslənməsi böyük oktavanın "si" səmindən ikinci oktavanın "mi" səsinə qədərdir. Ümumiyyətlə, alətin diapazonu 2 oktava yarım həcmindədir (4, 49). Bir neçə harmonik səsi eyni vaxtda ifa etmək mümkünlüyü ilə əlaqədar qarmon adı kimi tanınmışdır. Dahi Ü.Hacıbəyli ilk dəfə qarmon alətini professional səhnəyə çıxartmış, opera teatrının səhnəsində "Arşın mal alan"ın axıncı toy səhnəsində Kor Əhəd "Tərəkəmə" rəqsini ifa etmişdir. Həmçinin Ü.Hacıbəyli tərəfindən yaradılan Azərbaycan xalq çalğı alətləri orkestrinin tərkibinə ilk vaxtlar qarmon aləti də daxil edilmişdir. İlk ifaçı Kor Əhəd olmuşdur. Təəssüf ki, sonralar qeyri-müəyyən səbəblərdən orkestrdə bu alətdən istifadə edilməmişdir. Sevindirici haldır ki, son illər musiqi məktəblərində, musiqi kolleclərində, musiqi texnikumlarında və ali tədris ocağı olan Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetində qarmon aləti tədris olunur. Artıq qarmonda yalnız xalq musiqisi deyil, Azərbaycan və dünya bəstəkarlarının iri həcmli əsərləri də ifa edilir. Qarmon alətinin Azərbaycan Milli Konservatoriyası nəzdində tədris olunması müasir dövrdə çox böyük aktual əhəmiyyət kəsb edir. Əgər qarmon milli alətlərimiz olan tar və kaman səviyyəsində tədris olunarsa, gələcəkdə çox savadlı və professional ifaya malik musiqiçilərin yetişməsinə nail olmaq mümkündür.

Təsədüfi deyil ki, T.Bakıxanov yaradıcılığının bəhrəsi olan "Qarmon və xalq çalğı alətləri orkestri üçün konsert" xalq çalğı alətləri orkestrinin müşayiəti ilə sənətşünaslıq namizədi, dosent, əməkdar artist Zakir Mirzəyevin ifasında musiqi mədəniyyətimizin biliciləri arasında çox böyük marağa və müzakirələrə səbəb olmuşdur. Zakir Mirzəyev, Abbasqulu Nəcəfzadə, Natiq Rəsulov, Xeyrulla Dadaşov, Əli Bayramov kimi sənətkarlar tərəfindən alətin tarixi inkişafı araşdırılmış, Azərbaycan və dünya səviyyəli bəstəkarların əsərlərinin alətin diapazon və ifa səslənməsinə uyğun transpozisiya edilərək kitab şəklində çap etdirilmişdir. Bu, qarmonun gələcəkdə geniş potensiala malik bir alət olaraq mədəniyyətimizdə özünəməxsus layiqli yer tutacağından xəbər verir. Qarmon alətinə münasibət tarixən müxtəlif cür olub. Bütün bu sınaqlardan keçərək qarmon müasir dövrü-

müzdə də xalqımızın çox sevimli alətlərindən biri olaraq musiqimizə və mədəniyyətimizə xidmət etməkdədir.

Ədəbiyyat:

1. Abbasqulu Nəcəfzadə "Azərbaycan çalğı alətlərinin izahlı lüğəti", II nəşr, Bakı, 2004.
2. Zakir Mirzəyev "Azərbaycan qarmonu". Bakı 2005.
3. Əhsən Rəhmanlı "Qarmon ifaçılığı sənəti və onun Azərbaycanda tədrisi", Bakı, 2008.
4. Abbasqulu Nəcəfzadə "Xalq çalğı alətlərinin tədrisi metodikası", Bakı, «MBM», 2007.
5. С.Л.Сперанский «Музыкальные товары», Москва, «Экономика», 1987 (rus dilində).
6. ASE, III cild, Bakı, 1979.

РЕЗЮМЕ

Сархан Абиев

Художественные возможности азербайджанской гармонии.

В статье была исследована историческая хронология «гармонии» и схожесть по исполнению инструментов. Также роль, значимость авторов имеющих труды при создании и прогресса инструмента.

В данной работе выявлена важная роль гармонии входящей в состав ансамбля и оркестра народных инструментов.

SUMMARY

Sarxan Abiev

The relating to arts possibilities of the azerbaijanian garmon

In article the historical chronology of "garmoni" and similarity on execution of tools have been investigated. Also a role, the importance of the authors having works at creation and progress of the tool.

In the given work the important role of the garmoni which are a part of ensemble and an orchestra of national tools is revealed.

Rəyçilər: *dosent Vamiq Məmmədəliyev;*
sənətşünaslıq namizədi İlham Nəcəfzadə